

МАРІЯ БЕДНАЖ ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИМИ МІЖМОВНИМИ ОМОНІМАМИ

Синхронно-зіставний аналіз лексичного складу української та польської мов не втрачає своєї актуальності, оскільки дає змогу з'ясувати особливості взаємодії споріднених мов, виявити ступінь їх близькості у різні періоди функціонування мовних систем. У цьому плані увагу привертає явище міжмовної омонімії, що виникає внаслідок формальної і змістової близькості слів, зумовлює значну кількість лексичних пар — від яскраво виражених денотативних розбіжностей до прихованих семантико-функціональних, асоціативних зв'язків семем.

Місце слова у лексико-семантичній системі конкретної мови, встановлення синонімічних, таксономічних рядів, антонімічних опозицій, лексико-тематичних та семантичних полів виявляє специфіку міжмовних омонімів. Такий підхід в ідеалі виходить на реконструкцію національно-мовного образу світу, що відображає особливості матеріальної та духовної культури, звичаїв, побуту та інші ідіоетнічні риси носіїв української та польської мов.

Повні чи часткові гомогенні омоніми розрізняються за ознакою внутрішньої форми, їхніми зв'язками з відповідними поняттями та функціонально-стилістичними характеристиками. Вони допомагають з'ясувати складні процеси сходження та розходження лексичного складу української та польської мов на різних хронологічних зрізах, особливо у плані їхнього контактування (економічного, політичного, соціокультурного) впродовж XIV-XVIII ст.

Серед польсько-українських міжмовних омонімів розрізняємо:

1. Повні гомогенні міжмовні омоніми, що розгалужуються на дві підгрупи:

— Такі, що цілком розійшлися у семантиці: укр. *досадний* «який викликає досаду» — польськ. *dosadny* «міцний, виразний, енергійний»; укр. *рихлий* «крихкий або розсипчастий» — польськ. *rychły* «швидкий, ранній»; укр. *тугий* А «дуже натягнений або стягнений», Б «щільно заповнений», «набитий» — польськ. *tęgi* А «грубий, повний», «добрий фахівець у своїй галузі», В «дуже сильний, інтенсивний»;

— Такі, що позначають близькі поняття і мають спільну внутрішню форму: укр. *характерний* А «властивий певній особі, предмету, явищу», Б «притаманний, яскраво виражений» — польськ. *charakterny* «відважний», «рішучий»; укр. *грошовий* «той, що пов'язаний з грішми» — польськ. *groszowy* «копієчний», «дешевий.»

2. Повні гомогенні, моносемічні, із спеціалізацією, звуженням значення в одній із мов: укр. *данья* «знахарський напій, що приворожує» (фольклорне, етнографічне) — польськ. *dane* «страва»; укр. *світлиця* «чиста світла парадна кімната в будинку» — польськ. *światlica* «клуб», «місце в школі для відпочинку після занять»; укр. *печиво* «солодкий виріб» — польськ. *pieczywo* «вироби з тіста взагалі».

3. Часткові гомогенні, що виникають у процесі вторинної номінації, вирізняються співвідношенням та ієрархією лексико-семантичного варіанта багатозначного слова. Вони виникли в результаті метафоричних, метонімічних та асоціативно-дериваційних перенесень: укр. *мозоль* А «утворення, яке виникає внаслідок тертя на шкірі», Б «важка праця» — польськ. *mozyl* «важка праця»; укр. *туша* А «тіло забитої тварини», Б «про велике гладке тіло людини» — польськ. *tusza* «огрядність»;

— Прямі значення слів може збігатися, а переносно-метафоричні значення розходяться. Так, якщо в українському і польському словах *брус* та *brus* низка прямих значень «колода», «точильний камінь» збігається, то вторинне значення «неотеса», «грубіян» властиве тільки польській мові; на основі функціональної подібності предметів — *стос* — *stos*; функціональної подібності предметів — *стос* — *stos*, крім спільного «велика кількість однорідних предметів, складених один на один», розвивається і семантично похідне значення «вогнище, багаття», представлене у польській мові (*spalic na stosie*). Показовими є

деякі запозичення, наприклад, грецьке запозичення в українській мові *гороскоп* функціонує тільки з одним значенням «таблиця, складена згідно з правилами астрології для провіщання долі людини й майбутніх подій, яку визначають на основі розташування небесних світил», у польській мові це слово має і метафоричну семему «прогноз» тощо. Пор. також укр. *пачка* «купка предметів», «коробка» та польськ. *paczka* «те саме» та «коробка тютюну», «посилка», «компанія, товариство»;

4. Часткові гомогенні з родо-видовими відношеннями при полісемії: укр. *вуж* «неотруйна змія середнього розміру» — польськ. *wąż* А у знач. укр. «вуж», Б «змія взагалі», В технічний резиновий шланг»; укр. *овід* «двокрила комаха, личинки якої паразитують в організмі різних тварин» — польськ. *owad* «клас — комахи».

5. Омоніми утворюються в результаті функціонування багатозначного слова в різних стилях, де вони набувають термінологічного значення, пор.: укр. *мета* і польськ. *mieta* збігаються в основній частині значень, але останнє позначає і певні спортивні поняття — «ціль», «фініш». Розрізняються укр. *дошка* — *deska*, оскільки у польській, на противагу українській, маємо спортивне — «лижа» та «сцена» (*marzyć o deskach scenicznych* — мріяти про сцену). Пор. також укр. справедливість «об'єктивне неупереджене ставлення» — польськ. *sprawiedliwość* «те» і «правосуддя».

6. Міжмовні омоніми з різним часовим віддаленням значень, із старінням одного з них, звуженням сфери його функціонування, територіального обмеження (з різними варіантами — діалектне і загальномовне, діалектне і діалектне): укр. *галузь* А (рідко, заст.) «гілка», Б «певна ділянка виробництва, науки» — польськ. *gałąź* А у знач. укр. «галузь» А (загальноновживане), Б у знач. укр. «галузь» Б; укр. *grizoma* А «душевні страждання, муки», Б «неспокійний, тривожний стан» — польськ. (діал.) *grzyzota* «біль, різь у животі».

Отже, розглянуті омонімічні пари встановлюються на основі плану змісту. Тим часом міжмовна омонімія виявляється в парадигмі слів співвідносних і за формою і за змістом. Така омонімія охоплює вторинні лексико-семантичні варіанти, пов'язані з різними денотатами, що мають синонімічну форму вираження. Наприклад, укр. *овоч* «городня рослина» — польськ. *warzywo i owoc* А «плід», Б «фрукт» утворюють відношення часткового включення (рід — вид). Польський відповідник *warzywo* одночасно вступає у взаємодію з омонімічним українським *вариво* А «те, що вариться, страва», Б «кількість їстівного, потрібна для варіння».

Серед міжмовних омонімів переважають іменники, менш поширені прикметники. Розвиток омонімічних значень відбувається у двох напрямках:

По-перше, одиниці закріпились за різними денотатами, але мають при цьому спільний етимон; водночас паралельні історичні семемі відсутні: укр. *диво* «те, що викликає подив, здивування» — польськ. *dziwo* «страхіття»; укр. *байда* «безтурботна гуляща людина» — польськ. *bajda* «вигадка, нісенітниця»; укр. *клятва* «присяга» — польськ. *klatwa* «прокляття»; укр. *туча* «хмара» — польськ. *tecza* «веселка» і т.ін. Відзначимо, що зрушення семантики у кожному конкретному випадку має свою специфіку. Так, в основі появи значень «подив» в українській та «страхіття» у польській мовах лежить асоціативне переосмислення первинної ідеї «щось надзвичайне, що викликає страх», яке, можливо, сягає спорідненого позначення Бога в окремих індоєвропейських мовах (лит. *dievas*, лтс. *dievs*, пруськ. *diēws* «Бог»). Очевидно, мотивація первісно пов'язувалась з поняттям дива, чуда, про що засвідчує назва демонологічного образу в окремих карпатоукраїнських (бойківських) говірках. На думку дослідників, у слов'янській міфології *dziw* має подвійне значення: і вищої сили, і сили нечистої, злої. Разом з тим розмежування семем в парах *туча* — *tecza*, *луна* — *luna* зумовлене спільною архісемою «те, що містить воду або виникає з води» — у першому випадку та «відбиття від перешкоди звукових або світлових хвиль» — у другому. Водночас похідні від праслов'янського архетипу **otroba* «нутро, нутрощі» по-різному реалізували відношення «частина — ціле», набувши відповідно значень: укр. *утроба* «живіт» та польськ. *wątroba* «печінка».

По-друге, омоніми мають історично спільне номінативне або переносне значення: укр. *дума*

«думка», «пісня» — польськ. *duma* «т.с.», «пиха, гордість»; укр. *гривня* «грошова одиниця» — польськ. *grzywna* «штраф», укр. *держжава* «апарат політичної влади» — польськ. *dzierżawa* «оренда землі» тощо. У зв'язку з останніми показовими є дані етимологічних та історичних словників, за якими у наведених словах архаїчне значення фіксується поряд з новішим. Так, за словником Є.Тимченка, в українській мові *дума* також фіксується із значеннями «пиха, гордість», як це маємо у сучасній польській. Комплекс вторинних історичних семем лексеми *держжава* «земля», «володіння», «влада», «сила, міцність», «панування», «господар», представлених у староукраїнській мові, має відповідники-паралелі практично в усіх слов'янських мовах. Ймовірно, це пояснюється процесом хронологічно пізніх міжслов'янських контактів і лексичних запозичень, які приводили до повної втрати значень або до їх витіснення і заміни іншими.

Зауважимо, що подекуди розвиток переносного значення може бути результатом впливу якоїсь третьої мови, скажімо, чеської, як це маємо у прикметнику *czerstwy* «свіжий, бадьорий» у сучасній польській мові (*Staruszek jeszcze czerstwy* — дідусь ще бадьорий, жвавий). Основна причина появи словотвірних омонімів — це не тільки випадковий звуковий збіг або зіткнення різних мотиваційних основ слів при внутрішньомовній омонімії (укр. *іменник* «частина мови, що означає предмет» — польськ. *imiennik* «тезко, однофамілець»; укр. *маяк* «башта, що має потужне джерело світло» — польськ. *majak* «міраж, марево»), а навпаки — їхній ізоморфізм та специфічна реалізація лексико-семантичних варіантів багатозначного слова.

Функціонально-семантичні процеси охоплюють:

— звуження семантичного обсягу, термінологізацію значення: укр. *похід* з широким семантичним спектром «військові дії, операція», «пересування організованої групи людей» — польськ. *pochyd* крокування війська» (значення вужче); укр. *схрон* схов, потаємне місце» — польськ. *schron* «т.с.» і «газосховище»; — різне емоційно-експресивне та стилістичне забарвлення семем: укр. *селянка* «особа жіночої статі щодо селян» — польськ. *sielanka* «легке, безтурботне життя», «ідилія» (поетичне), укр. *обиватель* «людина з вузькими меркантильними інтересами» вживається у стилістично знижених контекстах з пейоративною конотацією, на відміну від нейтрального, міжстильового *obywatel* «громадянин» у польській мові тощо;

— неоднакову сферу вживання, ступінь застарілості, специфічні просторово-часові характеристики: укр. (діал.) *обрада* «обговорення, порада» — польськ. *ograda* (нейтральне, нормативне). Практично всі лексико-семантичні варіанти, що функціонують у словниках із позначками «архаїчне», «застаріле», «діалектне», становлять давні запозичення з польської мови типу *без* «бузок», *гурт*, *драб* або належать до спільних східно-західнослов'янських утворень. У польській мові вони належать до сфери активного вжитку.

Польсько-українські міжмовні омоніми виникли в процесі розвитку праслов'янських за походженням лексем, їх словотвірної і семантичної видозміни. Переважає часткова гомогенна омонімія, що характеризується збігом в основній семантиці слів, але має низку відмінних вторинних значень.